

गलिच्छ वस्तीचे स्वरूप – विशेष संदर्भ नागपूर शहर

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

सारांश :

मानवी समाजाच्या विकासात व गतिमान शहरीकरणांतर्गत विविध सोयी-सुविधा यांची पूर्ती करणे महत्वाचे आहे. ज्यामुळे इथे वाढत्या लोकसंख्येच्या अप्रवृत्तीला चालना मिळून गरीबांच्या गलिच्छ वस्तीला वाव मिळणार नाही. वाढती गरीब लोकांची गलिच्छ वस्ती देशाच्या एकात्मतेला घातक ठरू शकते. म्हणून वेळीच प्रभावी पाऊले उचलण्याची नितांत गरज आहे. नागपूर शहराचे वाढते शहरीकरण आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या अनेक समस्यांपैकी एक महत्वाची समस्या म्हणजे गलिच्छ वस्ती होय. त्यादृष्टीने नागपूर महानगरातील गलिच्छ वस्तीच्या स्वरूपाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :

भारतातील शहरांची लोकसंख्या प्रचंड व सातत्याने वाढत आहे. 2011 च्या जगणनेनुसार भारतात एक लाख किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांची संख्या 468 एवढी आहे. यापैकी 53 शहरांना महानगराचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. येल्या काही दशकात लहान शहरांची झपाट्याने वाढ होऊन अनेक ग्रामीण भागाचे वर्गीकरणही शहरी भाग म्हणून करावे लागेल. थोडक्यात शहरामध्ये लोकसंख्येची गर्दी वाढत आहे. शहरी भागात लोकसंख्या वाढीमुळे अपु-या निवासी संकुलाची समस्या निर्माण झाली आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या मते 2008-09 मध्ये भारतात गलिच्छ वस्त्यांची संख्या 48,994 होती. महाराष्ट्रातील घोषित व अघोषित गलिच्छ वस्त्यांचे प्रमाण 35.00 टक्के आहे. तसेच या पाहणीनुसार महाराष्ट्रात गलिच्छ वस्तीची संख्या 2002 मध्ये 16,662 होती. ती 2008-09 मध्ये 17,019 पर्यंत वाढली.

शहरीकरणाच्या प्रक्रीयेमध्ये शहरी भागात गरीब लोकांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. जगातील गरीब लोकांपैकी एक तृतियांश लोक शहरातील झोपडपट्ट्यात राहतात.¹ म्हणजे शहरामध्ये कमी उत्पन्न गटातील लोक दाट लोकवस्ती असलेल्या गलिच्छ वस्तीच्या भागात राहतात. शहरी भागातील गरीब लोकांच्या निवा-याची गंभीर पर्यावरणीय समस्या होऊन बसली आहे.² अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, दारिद्र्य ही एक आर्थिक समस्या आहे. ही समस्या व्यक्तीला मिळणा-या अत्यल्प उत्पन्नामुळे निर्माण होते. कमी उत्पन्न असल्यामुळे व्यक्ती आपल्या अन्न, वस्त्र व निवारा या आवश्यक गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. कमी उत्पन्न असणा-या व्यक्तीच्या जीवनमानाचा स्तर हा निम्न दर्जाचा असतो.

गिलिन व गिलिन यांच्या मते, "दारिद्र्य ही सज्ञा निर्धनता, परावलंबित्व आणि निकृष्ट राहणीची दर्शक आहे."³

सर्वसाधारणपणे काही अर्थशास्त्रज्ञांनी असे गृहीत धरले आहे की, शहरी भागात दररोज दरडोई 2150 कॅलरी उष्णता निर्माण करण्यासाठी अन्नधान्य खरेदी करण्याची क्षमता ज्या व्यक्तीमध्ये नाही त्याला आपण गरीब म्हणतो. शहरामध्ये ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे. त्याप्रमाणात उद्योग व्यवसायात वाढ होत नसल्यामुळे रोजगारात घट होत आहे. म्हणून शहरी दारिद्र्य वाढत आहे. त्याचबरोबर शहरी भागात मजुरांना महागाईच्या निर्देशांकापेक्षा कमी वेतन दिले जाते. त्यामुळे कामगारांचे कमी उत्पन्न राहून दारिद्र्यात भर पडत आहे.

दारिद्र्य ही व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजाला ग्रासणारी समस्या आहे. जगभरात अत्यंत गरीबीत राहणा-या 1000 दशलक्ष लोकांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छ हवा व योग्य आहार या मुलभूत पर्यावरण विषयक सुविधाही उपलब्ध होत नाही. त्यातही शहरी भागातील गरीबीची समस्या ग्रामीण भागातील गरीबीपेक्षा गंभीर आहे. गरीबीमुळे शहरी भागात गलिच्छ वस्त्यांचा प्रश्न उद्भवतो. तसेच शहरातील गरीब लोकांच्या निकृष्ट राहणीमानामुळे अस्वच्छता, प्रदूषण व आरोग्य विषयक पर्यावरणीय समस्यापण निर्माण होतात. महाराष्ट्र राज्यात कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्चाच्या संकल्पनेवर आधारित दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची गणना 2002 मध्ये घेण्यात आली. त्यानुसार राज्यातील नागरी भागात एकूण कुटुंबामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे प्रमाण 18.2 टक्के होते. जनगणना 2011 च्या नागपूर महानगरपालिकेनुसार शहरी कुटुंबाची एकूण संख्या 5,27,634 आहे व दारिद्र्य रेषेखालील शहरी कुटुंबाची संख्या 98,966 आहे. म्हणजे नागपूर शहरातील एकूण कुटुंबांपैकी दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे प्रमाण 18.8 टक्के आहे.

भारतामध्ये झोपडपट्टी या प्रश्नाने उग्र रूप धारण केले आहे. शहरीकरणाचा मोठा दुष्परिणाम म्हणजे झोपडपट्टी होय. लोकांना परवडणा-या किंमतीत घरे पुरविणे एका मर्यादेच्या पलीकडे अशक्य आहे. तेथे झोपडपट्ट्या हे एक वास्तव आहे.⁴ झोपडपट्टीतील भूभाग विकासापासून वंचित असतो. त्यामुळे शहराच्या विकासात असमतोल निर्माण झालेला असतो. एनसायक्लोपिडीया ब्रिटानिका मध्ये झोपडपट्टी किंवा गलिच्छ वस्तीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"निकृष्ट दर्जाची, अनारोग्यदायक व कोंदट शहरी किंवा निमशहरी वस्ती म्हणजे झोपडपट्टी होय."

सर्वसामान्यपणे तुलनात्मकदृष्टीने विचार करता गलिच्छ वस्ती हा गरीबांचे निवासस्थान असलेला विभाग होय. गलिच्छ वस्तीतील अवतीभोवतीचे वातावरण आरोग्याला धोकादायक असते. रस्त्यावर घाण साचलेली असते. सांडपाण्याची व्यवस्था नसल्याने रस्त्यावर घाणपाणी वाहत असते. ठिकठिकाणी डबके साचलेले आढळतात. शौचालयाची व मुत्रीघराची व्यवस्था नसल्याने घाणीचे साम्राज्य परसलेले असते. रस्त्यावर कच-याचा ढीग पसरलेला असतो. घरे तुटलेली मोडकळीस आलेली आढळतात. भिंतीची पडझड झालेली

दिसते. बेवारस जनावरे, कुत्री, डुकरे यांचा सुकाळ असतो. अशाप्रकारे येथील वातावरण आरोग्यदायी नसते. थोडक्यात शहरी भागात गलिच्छ वस्त्यांची गंभीर पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाली आहे. कारण गलिच्छ वस्त्यांमध्ये अस्वच्छतेमुळे पाणी, हवा, जमीन हे महत्वपूर्ण पर्यावरण विषयक घटक गंभीर पर्यावरण समस्येत परिवर्तित होतात. महाराष्ट्रातील कोणतेही शहर असो घरांच्या वाढत्या किमती आणि राज्याच्या तसेच देशाच्या अन्य भागातून होणारे स्थलांतर लक्षात घेता झोपडपट्टी हा तेथील एक अविभाज्य घटक होऊन बसला आहे.⁵ महाराष्ट्रातील विभागानुसार विचार करता अमरावती विभागात 47.0 टक्के, औरंगाबाद विभागात 28.7 टक्के, कोकण विभागात 54.9 टक्के, नागपूर विभागात 36.0 टक्के, नाशिक विभागात 19.0 टक्के व पुणे विभागात 32.5 टक्के लोकसंख्या झोपडपट्टीमध्ये वास्तव्य करते.⁶

नागपूर महानगराची वाढती लोकसंख्या व गलिच्छ वस्ती :

वर्ष 2011 च्या जनगणना अहवालानुसार 45.2 टक्के शहरीकरण झालेले महाराष्ट्र राज्य हे देशातील जास्तीत जास्त शहरीकरण झालेल्या राज्यापैकी एक राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या नागपूर विभागात 1961 मध्ये 25.27 टक्के लोक शहरात राहत होते. हे प्रमाण सतत वाढत जाऊन 2011 मध्ये 42.17 टक्के झाले आहे. नागपूर विभागातील शहरीकरणात गेल्या पाच दशकात 16.5 टक्के वाढ झाली आहे. नागपूर विभागातील शहरीकरणाच्या वाढीवर सर्वात जास्त प्रभाव नागपूर जिल्हयाचा आहे. कारण विभागातील नागपूर जिल्हयाचे शहरीकरण 68.30 टक्के आहे. तर वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयाचे शहरीकरण अनुक्रमे 32.47, 35.08, 19.50, 17.07 व 11.00 टक्के आहे.⁷

स्थानिक नागरी संस्थेच्या अहवालानुसार नागपूर विभागातील शहरी भागात एकूण कुटूंबांपैकी 39.74 टक्के कुटूंबे ही झोपडपट्टीमध्ये राहणारे आहेत. नागपूर विभागामध्ये सर्वात जास्त नागपूर जिल्हयाच्या शहरी भागात 44.97 टक्के कुटूंबे ही झोपडपट्टीत वास्तव्य करतात. तर भंडारा, चंद्रपूर, वर्धा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयाच्या शहरी भागात अनुक्रमे 36.65, 31.47, 30.80, 29.75 व 6.08 टक्के कुटूंब ही झोपडपट्टीत राहतात.⁸ यावरून शहरीकरणाचे प्रमाण अधिक असणा-या नागपूर जिल्हयाच्या शहरी भागात गलिच्छ वस्तीचे प्रमाण अधिक आहे.

नागपूर विभागातील शहरीकरणाची प्रवृत्ती नागपूर शहराभोवती केंद्रीत स्वरूपाची आढळते. नागपूर विभागाच्या एकूण शहरी लोकसंख्येत नागपूर शहराचा वाटा जवळजवळ 50.00 टक्के आहे. भारताच्या मध्यवर्ती वसलेले व महाराष्ट्र राज्याची उपराजधानी म्हणून दर्जा प्राप्त करणारे शहर म्हणजे नागपूर शहर होय. देशाबाहेरून येणारे अनेक रस्ते नागपूरला येऊन मिळतात. देशातील विमान मार्गाचे ते मध्यवर्ती ठिकाण आहे. तसेच व्यापाराचे, उद्योगाचे, शिक्षणाचे व प्रशासकीय कार्याचे मुख्य केंद्र आहे. या सर्व मुलभूत समृद्ध सोयींचा विचार करून मिहान, एम्स, आय.आय.टी., मेट्रो इ. प्रकल्प या ठिकाणी राबविण्यासाठी शासन प्रयत्नशिल आहे. स्मार्ट सिटी योजनेत महाराष्ट्रातील 10 शहरांमध्ये नागपूर शहराचा समावेश करण्यात आला आहे.

सन 2001 व 2011 च्या जनगणना अहवालानुसार नागपूर शहराची लोकसंख्या अनुक्रमे 20,52,066 व 24,05,421 आहे. या दोन्ही जनगणनेनुसार गलिच्छ वस्तीत राहणा-या लोकसंख्या अनुक्रमे 7,37,319 व 8,59,487 आहे. एकाच दशकात नागपूर शहराच्या लोकसंख्येत 3,53,355 व गलिच्छ वस्तीतील लोकसंख्या 1,22,268 ने वाढली आहे. शहराच्या एकूण लोकसंख्येत गलिच्छ वस्तीत राहणा-या लोकसंख्येचे प्रमाण या दोन्ही जनगणनेनुसार जवळजवळ 35.00 टक्के आहे. एकूणच नागपूर शहराच्या एकूण लोकसंख्येपैकी एक तृतीयांश लोकसंख्या झोपडपट्टीमध्ये वास्तव्य करित असल्याचे दिसून येते. शहरात नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत गलिच्छ वस्तीची संख्या वर्ष 2002 मध्ये 424 होती ती वाढून वर्ष 2008 मध्ये 426 झाली आहे.⁹

शहरातील बहुसंख्य लोक गलिच्छ वस्तीत राहत असतील तर त्या शहराचा सर्वांगीण विकास होत असतांना अनेक अडथळे निर्माण होतात. शहरातील मुलभूत सोयी-सुविधांवर ताण वाढत जातो. वर्ष 2010-2011 मध्ये नागपूर शहरातील झोपडपट्टीमध्ये 85 टक्के कुटूंबाकडे वैयक्तिक पाणीपुरवठ्याची जोडणी आहे. तर 70.1 टक्के कुटूंबाकडे वैयक्तिक संडासाची व्यवस्था आहे.¹⁰ नागपूर शहरातील झोपडपट्टीत उपलब्ध असणा-या मुलभूत सोयींचा विचार करता फक्त सरासरी 40.00 टक्के घरांचा पाया पक्का आहे. उर्वरित घरांचा पाया अर्धा पक्का व कच्चा आहे. झोपडपट्टीतील स्वच्छतेचे प्रमाण 72.00 टक्के आहे. याशिवाय झोपडपट्टीमध्ये सांडपाणी वाहून जाण्यासाठी व्यवस्था 57.00 टक्के, सरासरी रस्त्यांची व्यवस्था 78.00 टक्के, प्रकाश व्यवस्था 54.00 टक्के व विद्युत व्यवस्था 60.00 पर्यंत आहे.¹¹ एकूणच नागपूर शहरात मुलभूत सुविधा उपलब्ध असल्या तरी त्या मुबलक प्रमाणात उपलब्ध नाहीत.

उपाययोजना

- 1) शहरातील गरीबी कमी करण्यासाठी सरकारने 'सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना' (SJSRY) यशस्वीरित्या राबवावी. जे लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगतात. अशा लोकांना स्वयंरोजगारासाठी वित्तीय संस्थांनी कमी व्याजदराने कर्ज पुरवठा करावा. जेणेकरून लोकांना रोजगार मिळेल व दारिद्र्य कमी होईल.
- 2) शहरी भागातील झोपडपट्टीत राहणा-या लोकसंख्येचे जीवनमान सुधारण्यासाठी नगर रचना तत्वानुसार नियोजन आखून झोपडपट्टी अतिक्रमणातील जागांची विक्री करून त्याच पैशात व शासकीय अनुदान घेऊन गाळे पद्धतीने घरे बांधून द्यावीत की जेणेकरून झोपडपट्ट्या कमी होतील तसेच बेघर व संस्थात्मक लोकसंख्येसाठी वृद्धाश्रम, बाल आश्रम विधवाश्रम सामाजिक संस्थांनी व सरकारने पुढे येऊन बांधले पाहिजेत. त्यामुळे बेघर व संस्थात्मक लोकसंख्या कमी होईल.
- 3) शहरी सुविधांवरील ताण कमी करण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करण्यात यावा. त्यासाठी ग्रामीण क्षेत्रातील कृषी व लघु व कुटीर उद्योगांचा विकास करून रोजगाराच्या संधी ग्रामीण क्षेत्रातच निर्माण करून द्याव्यात. तसेच दळणवळण, विद्युत,

- आवास, मनोरंजन, शिक्षण, आरोग्य, जलसिंचन इत्यादी पायाभूत सेवासुविधा ग्रामीण क्षेत्रात निर्माण कराव्यात. जेणेकरून शहरांकडे जाणारा लोकसंख्येचा ओघ कमी होईल.
- 4) स्थानिक नागरी शासन संस्थेने कमीत-कमी एका नियोजन अधिका-याची नियुक्ती करावी व त्या नियोजन अधिका-यास दरवर्षी शहरीकरणाचा अहवाल स्थानिक नागरी शासन संस्थेस सादर करण्यास सांगावे. जेणेकरून दरवर्षी शहरी समस्यांची माहिती मिळेल व भविष्यकालीन नियोजनाची रूपरेषा आखता येईल.
 - 5) शासनाने प्रत्येक शहरात स्वच्छता पथके नेमावेत. शहर स्वच्छ नसेल तर मुख्याधिकारी व नगराध्यक्ष यांच्यावर दंडात्मक कार्यवाही करावी. जे लोक रस्त्यावर घाण, कचरा टाकतील, गरजेपेक्षा जास्त पाणी वाया घालवतील अशा नागरीकांना त्याच्या राहत्या घरासभोवतालचा परिसर स्वच्छ ठेवण्याचे व वृक्षारोपनाचे महत्त्व समजावून सांगावे.
 - 6) गलिच्छ वस्तीतील समस्यांची तीव्रता कमी करण्याच्या दृष्टीने स्थानिक नागरी शासन संस्थेने शहरात ज्या गलिच्छ वस्त्या आहेत त्यापेक्षा अधिक निर्माण होणार नाहीत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टीतील गलिच्छपणा प्रशासनाने प्राथमिकता देऊन स्वच्छ करावी. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची, शुद्ध हवेची, विज, संडास, मुता-या व सांडपाण्याच्या निच-याची व्यवस्था करावी.

निष्कर्ष :

नागपूर शहरात जलद गतीने लोकसंख्या वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरात अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. शहरी भागात गरीब लोकांची वस्ती असणा-या गलीच्छ वस्तीच्या बेसुमार वाढीमुळे मोठ्या लोकसंख्येला अस्वच्छ आणि गलिच्छ वातावरणात राहावे लागते. शहरी भागातील गरीबीची व निवासाची समस्या निवारण्यासाठी विविध शहरी योजना व धोरणांची काटेकोर अंमलबजावणी व लोकांमध्ये जनजागृती करून करण्यात यावी.

संदर्भ :

- 1) भरुचा एरक (2007) : "पर्यावरण शास्त्र", आरिएंट लॉगमन प्रायव्हेट लिमिटेड, बॅलार्ड इस्टेट, मुंबई. P – 216.
- 2) कित्ता.
- 3) Gillin & Gillin : "Cultural Society", The Macmillan Co., New York. P – 758.
- 4) महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, 2002. P – 24.
- 5) कित्ता. P – 25.
- 6) State of Environment Report, Maharashtra Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai, Maharashtra Pollution Control Boards, Ministry of Environment & Forest, Govt. of India. P – 15.
- 7) Census of India 2011.

- 8) नगरपालिका वार्षिकी, वर्ष 2006-07, जिल्हा - नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया.
- 9) Handbook on slums by CHF International & NMC, 2007-08.
- 10) Performance Assessment Systems (PAS) for Urban Water Supply and Sanitation in Maharashtra Project, All India Institute of Local Self Government, Mumbai, 2010-11.
- 11) Handbook on slums Op. Cit.

